

Т. І. Єфименко

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНИХ СТРАТЕГІЙ РЕФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВИХ СИСТЕМ

Розглянуто теоретичні засади та механізми стратегій реформування податкових систем. Визначено напрями антикризового фінансового регулювання в умовах відновлення фінансової стійкості. Сформульовано пропозиції щодо подальшого вдосконалення податкової системи.

The theoretical fundamentals and mechanisms of tax system reform strategies are considered. The directions of anti-crisis fiscal regulation under financial stability restoring are determined. A list of suggestions is formed for further improvement of the tax system.

Ключові слова: державні фінанси, податкова система, стратегія реформ, економічне зростання, фінансова політика, антикризове регулювання.

Серед механізмів регулювання важлива роль належить інструментам фінансової політики, зокрема у сферах бюджетування, оподаткування й державних витрат. У фінансовій науці зазначені напрями відображені у відомих теоретичних працях, присвячених економічному зростанню, поведінці, економіці добробуту, колективному вибору та індивідуальним цінностям. Ідеться про дослідження А. Бергсона, Дж. Б'юкенена, В. Гейця, С. Грінберга, П. Гроссмана, К. Ерроу, Дж. Кейнса, Р. Масгрейва, О. Моргенштерна, Г. Мюрдала, Дж. Неймана, В. Полтеровича, Р. Старра, А. Чухна [1—13] та ін. Пошук шляхів розв'язання цих проблем є надзвичайно актуальним, особливо з огляду на те, що кризові явища й посткризові виклики зумовили необхідність перебудови інститутів управління та відповідного реформування фінансових відносин.

Після глибокої кризи послідовне відновлення економік супроводжується впливом зовнішніх і внутрішніх негативних чинників, а саме: загрозою втрати ринків продажу, недосконалістю економічного підґрунтя для стійкого зростання, нестабільністю фінансової системи загалом. Багато дослідників цілком слушно зазначають, що суперечності в державних і ринкових взаємовідносинах останнім часом нерідко призводять до непослідовних, іноді непередбачуваних зв'язків, котрі характеризують рух грошового капіталу. Практика показала, що державні фінансові антикризові інститути стають ефективнішими, якщо їхні механізми націлені на досягнення рівноважного стану економіки [14, с. 172]. Слід зауважити, що банківські установи концентрують і розподіляють інвестиції в господарській системі, створюючи таким чином опосередковані ланцюжки зв'язків інвесторів із державним сектором. У результаті, за умови достатньої лояльності податкових правил до інвесторів та наявності загального потенціалу стабілізаційного впливу,

істотно підвищується кредитний рейтинг країни. Це пов'язано з тим, що можливості прогнозувати й компенсувати інвестиційні ризики для підтримки безпечних фінансових параметрів капіталовкладень великою мірою залежать від прямої чи непрямої участі витратних статей бюджету в конкретних проектах.

Посткризовий період розвитку світової економіки починаючи з 2010 р. супроводжувався відродженням позитивних тенденцій. Разом із тим через зростання загрози фінансової нестабільності постала потреба в подальшому пошуку скоординованих дій у світовій економічній спільноті щодо антикризового фіскального регулювання, спрямованого на підвищення інноваційної активності не тільки в реальному, а й у фінансовому та державному секторах економіки. У сучасних стратегіях розвитку акцент робиться на сфері високих технологій, експортно-імпортній політиці, соціальному захисті населення тощо. Влада активно впроваджує стимулюючі податкові, митні преференції. Антикризове регулювання нерідко перебуває на межі ручного управління, особливо в бюджетній сфері, що може спричинити зайве політизування та ризики порушення розвитку ринку як складної еволюційної системи, що самоорганізується. Таким чином, з'являється група квазіринкових механізмів, котрі потребують їх поєднання з ринковими регуляторами [14, с. 235].

Незважаючи на привабливість такого способу розв'язання проблем, як посилення заходів протекціонізму, на наш погляд, у центрі уваги теоретиків і практиків-полісмейкерів має бути реальна перспектива лібералізації розвитку національних економік із метою підвищення їх ефективності, сприяння зростанню виробництва й підвищенню конкурентоспроможності. Дискусії щодо механізмів забезпечення населення суспільними благами у взаємозв'язку з цілями добробуту зумовили появу цілої низки теоретичних і практичних підходів до виконання найважливіших державних функцій, пов'язаних із гарантіями конкурентності. Йдеться про те, що в разі реалізації заходів, які приносять користь великій групі людей, зокрема із соціальної підтримки, українськими необхідними стають інститути перерозподілу доходів, оскільки ринкові механізми в таких випадках є неефективними. До числа цих інститутів належать податки, що виконують ключову роль у суспільному житті, відтворювальній діяльності, беруть участь у формуванні ВВП за елементами доходів та в його вторинному розподілі, а також у регулюванні відносин між державою та суб'єктами господарювання. Таким чином, однією з основних функцій оподаткування є забезпечення надходження коштів для підтримання суспільних витрат на певному рівні. Крім того, завдяки своїй регулювальній функції податки можуть сприяти досягненню макроекономічних цілей, зокрема стабільності цін, високого рівня зайнятості, перерозподілу доходів.

Загальнодержавна податкова політика повинна забезпечувати узгодження інтересів держави, суб'єктів господарювання та регіонів із урахуванням

рівня їх розвитку та реальних можливостей створити такі умови господарської діяльності, які сприятимуть якнайповнішому використанню ресурсів. Орієнтація на стійкий розвиток потребує структурно-технологічних зрушень інноваційного типу як у економіці загалом, так і в її окремих секторах. Для цього треба активізувати стимулюючу функцію податкової системи, що, з одного боку, забезпечить перехід до перспективніших технологічних укладів, а з другого — сприятиме розвитку виробничої інфраструктури, реконструкції й ліквідації застарілих виробництв і обладнання. Нарешті податкова політика має забезпечити можливість стійкого економічного зростання, підвищення ефективності використання всіх без винятку джерел, потрібних для ділової активності. До речі, характерна для податкових реформ періодичність визначається численними комбінаціями економічних і політичних циклів розвитку. Наприклад, динаміка цін та стан нафтового й газового ринків зумовлюють потребу в наданні особливого значення ресурсозберігаючим інструментам національних систем оподаткування.

Реформи оподаткування переважно пов'язані з підвищенням ефективності та спрощенням фіскальних систем відповідно до відомих поліпшень за В. Парето [15], коли в результаті управління змінами ніхто не програє, водночас кожен отримує певний позитивний результат. Проте вплив податкових інструментів, навіть за умови проведення найбажаніших реформ, на розподіл доходів після перерахування суб'єктами підприємництва обов'язкових платежів практично ніколи не дає їм змоги мати однаково вигідні результати діяльності. Насправді ризики бізнесу пов'язані з великою кількістю найрізноманітніших внутрішніх і зовнішніх чинників, тому завдання податкової політики — не ускладнювати процес прийняття економічних рішень виробниками й споживачами та дотримуватися принципу нейтральності.

Підсумовуючи регулятивні перспективи оподаткування на макро- й мікрорівні, слід наголосити, що не можна розглядати стимулювання будь-яких мотивацій або вплив податків на розподільчі процеси окремо від загальних фіскальних функцій управління. Тому мета податкової політики полягає в досягненні результату сукупної дії всіх складових — як механізмів, що сприяють збереженню та подальшому розширенню податкової бази, так і всіх видів податків. Завдання полягає в тому, щоб, забезпечуючи необхідний обсяг надходжень до бюджетів усіх рівнів для виконання функцій держави, одночасно спонукати економічних агентів орієнтувати бізнес-діяльність у напрямках, котрі є пріоритетними для сильної, конкурентоспроможної держави. Встановлення джерел бюджетних надходжень залежно від особливостей різних видів виробничої діяльності та споживання відбувається під впливом одночасних суперечливих процесів міжнародної податкової конкуренції, координації державної політики в міждержавному й національному масштабах. Світовий, історичний, а також вітчизняний

досвід показує, що глобальне оточення потребує подальшої послідовної гармонізації всіх функцій податків на основі принципів справедливості, рівності, нейтральності.

Посилення залежності національних ринків від світових пов'язане з перманентними змінами конкурентних позицій країн у глобальному просторі, що, у свою чергу, вимагає посилення координаційної ролі наднаціональних правил стосовно державного сектору різних країн. Як слушно зазначає Т. Сендлер [16, с. 89–91], феномен зростання цього сектору економіки, на який припадає від третини до половини ВВП, ще повністю не вивчений. Для країн, котрі прагнуть до досконаліших соціальних стандартів, зокрема зі скандинавською моделлю економічного розвитку, де частка витрат на держсектор у ВВП стабільно висока, як правило, характерний прозорий, справедливий розподіл видаткової частини бюджету. Відповідно, зі збільшенням потреб у грошових ресурсах для обслуговування функцій держави зростає фіскальне навантаження на суб'єктів господарювання. З метою визначення й підтримання необхідного рівня навантаження для обслуговування видатків украй важливим є створення інститутів із розроблення та реалізації управлінських рішень стратегічного й тактичного характеру, зокрема у сфері фінансів, бюджетно-податкової та грошово-кредитної політик.

Наприкінці XIX ст. німецький економіст А. Вагнер, досліджуючи закономірності співвідношення динаміки розвитку державного й приватного секторів економіки, встановив, що зростання цінності державних послуг сприяє розвитку продуктивних сил (закон Вагнера). При цьому існує взаємозв'язок трендів збільшення чистих державних надходжень і витрат бюджетів як у абсолютній сумі, так і стосовно національного доходу. Можна погодитися з російським дослідником О. С. Сухаревим, що дискусія про закон Вагнера засвідчує справедливість тверджень про наявність як певних обмежень у характеристиках взаємозалежності параметрів національних економічних систем у рамках довгострокових інтервалів часу, так і позитивної кореляційної залежності між темпами зростання ВВП на одну особу й темпами зростання державних витрат [17].

На наш погляд, цілком слушною є думка, що для різних груп країн закономірності, описані А. Вагнером, проявляються неоднаково. Крім того, в результаті досліджень визначається гранично допустима частка держави в економіці залежно від характеру еволюції соціально-економічних систем. При цьому співвідношення державного й приватного секторів мають особливості, пов'язані із системними показниками економіки, що відбивають традиції економічної організації та управління. Наприклад, Д. Скаллі наприкінці XX ст. розрахував, що для економіки США частка державних витрат у ВВП у розмірі 23 % є критичною: її збільшення може призвести до зниження динаміки ВВП [18].

Світова фінансова криза, ускладнення демографічної ситуації, інституціональні чинники глобалізації зумовлюють потребу в розробленні та реалізації стабілізаційних заходів, що, у свою чергу, спричиняє коливання частки держави в економіці. Ці тенденції можна простежити з допомогою аналізу динаміки податкових надходжень, оскільки щорічні зміни їх частки у структурі державних доходів різних країн дають змогу проводити узагальнену оцінку основних трендів фіскального тягаря.

Так, у більшості європейських країн у першій декаді XXI ст. спостерігалася стійка динаміка поступового зменшення податкового навантаження, що було пов'язано переважно з рекомендаціями Єврокомісії, наданими восени 2008 р. За даними 2007 р., у Данії співвідношення податків і ВВП (без соціальних внесків) було максимальним серед європейських країн — 48,9 %. Протягом наступних двох кризових років навантаження зменшилося на 1,9 в. п., у 2010 р. — ще на 0,1 в. п. порівняно з 2009 р. Утім, у 2011 р. воно збільшилося до 48,07 %, перевищивши його значення в 2008—2010 рр. Подібні тенденції можна спостерігати й у інших європейських країнах із традиційно високим податковим навантаженням, зокрема Бельгії, Фінляндії, причому щорічні коливання останнього в розвинутих країнах протягом 2007—2011 рр. істотно відрізняються, хоча в 2011 р. у більшості країн спостерігалися тенденції зростання податкового навантаження порівняно з попередніми роками, що далі буде розглянуто докладніше. Привертає увагу той факт, що в таких країнах, як США та Японія, де фіскальний тягар традиційно є значно нижчим, у вказаний період він коливався в межах 24—28,5 % (із соціальними внесками), причому у 2008—2009 рр. спостерігалось або зниження, або збереження його рівня, а в 2010—2011 рр. — здебільшого підвищення (таблиця) [19].

Безперечно, тренди податкового навантаження треба розглядати з урахуванням динаміки не лише податків, а й платежів на соціальне страхування. У період 2007—2011 рр. у більшості розвинутих європейських країн спостерігалось зростання такого навантаження з боку як податків, так і соціальних платежів. Водночас у Італії та Австрії при зменшенні загального податкового навантаження соціальні нарахування на заробітну плату збільшилися, а в Іспанії обидва показники зменшилися. Проаналізуємо структурні зрушення цих показників у 2010—2011 рр. за даними, наведеними в таблиці.

У кризові роки податкове навантаження в більшості країн знизилось. У період 2010—2011 рр. стійка тенденція підвищення частки податків без обов'язкових платежів у ВВП спостерігалася майже в усіх країнах, що подані в таблиці. Індекс зростання перебував у інтервалі +0,1—0,9 в. п., окрім Франції, де він становив +1,2 в. п. У Італії та Нідерландах рівень сплати податкових платежів залишався незмінним, а в Іспанії й Канаді — відповідно −0,7 і −0,1 в. п. Цікаво, що в Росії та Україні приріст частки податків

Таблиця. Частка податкових надходжень у ВВП, %

Країна	Частка податків і обов'язкових платежів у ВВП у 2010 р., %	Частка податків без обов'язкових платежів у ВВП у 2010 р., %	Різниця, в. п.	Частка податків і обов'язкових платежів у ВВП у 2011 р., %	Частка податків без обов'язкових платежів у ВВП у 2011 р., %	Різниця, в. п.
Німеччина	37,9	22,4	15,5	38,7	23,2	15,5
Бельгія	43,8	29,6	14,2	44,1	29,8	14,3
Данія	47,4	46,4	1,0	47,7	46,7	1,0
Франція	42,5	25,8	16,7	43,9	27,0	16,9
Італія	42,5	29,1	13,4	42,5	29,1	13,4
Нідерланди	38,8	24,7	14,1	38,4	23,6	14,8
Австрія	41,9	27,3	14,6	42,0	27,4	14,6
Швеція	45,4	37,2	8,2	44,3	37,3	7,0
Великобританія	35,4	28,8	6,6	36,1	29,4	6,7
Іспанія	32,1	20,0	12,1	31,4	19,4	12,0
Канада	31,0	26,3	4,7	31,0	26,2	4,8
США	24,8	18,5	6,4	25,1	19,4	5,7
Японія	27,6	16,3	11,4	29,0	16,8	12,2
Росія	32,7	27,2	5,5	36,0	29,5	6,5
Україна	34,3	21,7	12,6	37,8	25,7	12,1

Джерело: Taxation Trends in the European Union — Data for the EU Member States, Iceland and Norway. 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/gen_info/economic_analysis/tax_structures/2013/report.pdf; Revenue Statistics — Comparative tables OECD [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://stats.oecd.org>; Japan. 2012 Article IV consultation // IMF Country Report. — 2012. — No. 12/208 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2012/cr12208.pdf>; Russian Federation. 2012 Article IV consultation // IMF Country Report. — 2012. — No. 12/217 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2012/cr12217.pdf>; GDP (current LCU) / The World Bank [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CN>; Social contributions (current LCU) / The World Bank [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://data.worldbank.org/indicator/GC.REV.SOCL.CN>.

без обов'язкових платежів у ВВП у ці роки значно перевищує дані по інших наведених країнах — +2,3 і +4,0 в. п. відповідно. Це можна пояснити внесенням змін до чинного законодавства з метою запровадження довгострокових заходів антикризового регулювання, зниження рівня тіньової економіки.

Частка соціальних платежів у ВВП протягом 2010—2011 рр. була найменшою в Данії, Швеції, Великобританії, Канаді, США, Росії — від 1,0 до 8,2 %. Приріст навантаження соціальних внесків у 2011 р. порівняно з 2010 р. спостерігався у Великобританії, Канаді й Росії (від 0,1 до 1,0 в. п.), зниження — у Швеції та США (від 0,8 до 0,7 в. п.), у Данії його значення не змінилося. В інших країнах цей показник перебував на значно вищому рівні — 11,4—16,9 %. У Німеччині, Данії, Італії, Австрії в 2011 р. порівняно з 2010 р. тягар соціальних внесків залишився таким самим, у Іспанії й Україні — зменшився на 0,1 і 0,5 в. п. відповідно, а в Бельгії, Франції, Нідерландах, Японії — зріс на 0,1—0,8 в. п. Порівняно з діапазоном навантаження в частині сплати податків, де найбільший показник — 46,7 % (Данія, 2011 р.) перевищує найменший — 16,3 % (Японія, 2010 р.) у 2,87 раза, індикатори соціальних внесків мають значно більший розкид, від 1,0 % (Данія, 2010—2011 рр.) до 16,9 % (Франція, 2011 р.). Отже, незважаючи на спроби гармонізації національних законодавств, у системах оподаткування та сплати соціальних платежів залишаються істотні розбіжності. До того ж формування єдиних підходів до фінансових інститутів соціальної підтримки населення, де різниця в індикаторі тягаря становить 16,9 раза, також потребує прискіпливої уваги з боку міжнародної спільноти.

Аналізуючи відмінності фіскальних інститутів у різних країнах, які визначають обсяг державних витрат, варто враховувати, що бюджетні видатки спрямовуються не лише на фінансування суспільних благ, а й на утримання апарату державного управління. Адміністрування обов'язкових платежів завжди спрямоване на забезпечення необхідного поповнення бюджету за мінімальних витрат на стягнення, податковий аудит і контроль.

Нині оцінка витрат на сплату податків і зборів є одним із ключових показників відомого рейтингу легкості ведення бізнесу, що є орієнтиром при ухваленні інвестиційних рішень. Великий розкид оціночних даних у відповідних діапазонах показників свідчить, зокрема, про те, що тенденції зміни частки держави в економіці вимагають подальшого глибокого вивчення теоретиками й практиками в рамках сучасних національних і наднаціональних стратегій реформування господарських систем.

У зв'язку з цим заслуговує на окрему увагу проблема переміщення формального відображення активності бізнесу в офшорні зони, що знижує рівень податкових доходів, підвищує ризики, пов'язані з дефіцитом бюджету та зрештою обмежує можливості розвитку інвестиційних, соціальних, демографічних програм у рамках бюджетної політики на державному

й регіональному рівнях. На початку XXI ст. у світі налічувалося близько 60 офшорних зон, зокрема Кіпр, Гібралтар, острів Мен, а зосереджений у них обсяг капіталів оцінювався в 32 трлн дол. США [18, с. 52]. Забезпечуючи (часто під впливом лобістів великого бізнесу) знижений рівень оподаткування резидентам, такі країни надають їм можливість, проводячи операції в рамках міжнародного права, зменшити податкове навантаження та приховати справжніх власників бізнесу.

Завдяки цьому суб'єкти господарювання, особливо в кризових умовах, можуть здійснювати податкове планування, економити ресурси за рахунок обов'язкових платежів, зберігаючи ділову активність та уникаючи банкрутства. Водночас нерівномірне податкове навантаження створює несправедливі ринкові переваги. Тому сьогодні міжнародні інституції проводять глибокий аналіз практики укладення договорів про уникнення подвійного оподаткування, а також обмін інформацією між країнами з різним податковим тягарем, включаючи офшорні зони, з метою вдосконалення наднаціональних норм у напрямі усунення чинників, що спотворюють конкурентні характеристики товарів і послуг. Такі самі підходи застосовуються ЄС при уніфікації державної підтримки суб'єктів підприємництва щодо надання як бюджетних ресурсів, так і пільг для певних груп платників податків. При цьому слід зважати на те, що впровадження або скасування преференцій у результаті податкових реформ є перспективним лише в разі, якщо вони не порушують балансу інтересів різних груп економічних агентів, котрі впливають на формування політичних правил і взаємовідносин.

Варто зауважити, що у зв'язку з особливостями застосування регулятивних механізмів антикризові заходи фіскальної консолідації в частині оподаткування практично в усіх країнах часто супроводжувалися непередбачуваними для бізнесу змінами податкового навантаження в середньостроковому періоді. На наш погляд, це засвідчило неспроможність державних апаратів належним чином організувати системну протидію кризовим явищам у першій декаді XXI ст.

Міжнародні інституції вважають за потрібне переглянути наднаціональні податкові правила з метою створення стабільніших умов для господарської діяльності економічних агентів. Так, останніми роками країни G-20 декларують намір обговорити питання ухилення від сплати податків, при цьому акцент робиться на методах протидії штучному спотворенню бази та способів оподаткування прибутку юридичних осіб. Передбачається підготувати єдину думку всіх країн G-20 із таких питань: 1) чи повинен оподатковуватися прибуток там, де створюється додаткова вартість та наявні чинники, що впливають на можливості використання законодавчих інструментів стимулювання використання прибутку на потреби розвитку; 2) наскільки важливо, щоб внутрішнє законодавство країн G-20

перешкоджало багатонаціональним корпораціям скорочувати загальну суму сплачених податків шляхом відображення отриманого прибутку в юрисдикціях із низьким рівнем оподаткування.

Безперечно, подальше обговорення таких заходів має проходити в рамках міжнародного сприяння створенню ресурсного потенціалу для фінансування розвитку національних економік, їх фіскальної стійкості на базі справедливої сплати податків, удосконалення оподаткування з використанням єдиних або спільних баз даних із автоматичним обміном податковою інформацією та дотриманням обмежень, передбачених національними законодавствами. Цілком можливо, що після ухвалення солідарної думки з наведених питань ітиметься про боротьбу з юрисдикціями, які, вочевидь, не мають наміру співпрацювати в зазначеному напрямі.

Сучасні антикризові стратегії підтвердили, що податкові регулятори бізнесу результативніші в тому разі, коли вони певним чином співвідносяться з іншими важелями економічного управління, котрі впливають на ринкову рівновагу. До таких важелів належать: зміцнення кредитної підтримки, що супроводжується порівняно низькими ставками надання грошових коштів; адресна соціальна допомога, активна політика на ринку праці; фінансування інфраструктури; цінове регулювання.

Слід зазначити, що за необхідності поповнення фінансових ресурсів держави з метою стійкого зростання вдаватися до різкого зниження рівня оподаткування для стимулювання підприємницької діяльності не доцільно. На динаміку ВВП впливають як податковий тягар, так і обсяги інвестування, котрі визначають величину податкової бази. Отже, потрібно поступово зменшувати податкове навантаження на реальний сектор економіки. Також треба вдосконалити механізми управління витратами на інвестування пріоритетних напрямів розвитку та одночасно збільшити частку цих витрат у видатках бюджетів усіх рівнів.

У розвинутих країнах податки виступають важливим інструментом економічного регулювання, зокрема антикризового. Цілі податкової політики залежать від стратегії й тактики кожного історичного етапу розвитку господарської системи. Як показала практика, у сучасних умовах найкращим способом реформування податкового механізму є еволюційне вдосконалення. Водночас потрібно посилювати регулюючу функцію податків шляхом диференціації ставок податкових пільг залежно від конкретних економічних завдань. Це забезпечить підвищення зайнятості населення, кваліфікації працівників, підтримку малого бізнесу, розвиток науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, стимулюватиме інновації, ресурсозбереження, сприятиме концентрації капіталу, появі нових фірм і компаній, а отже, підтримці конкурентного середовища та підприємницької ініціативи. Про досягнення цілей і завдань свідчитиме спрощення адміністративних умов бізнес-діяльності, зниження

вразливості економіки до кризи та підвищення її здатності до гнучкого відновлення стійкого розвитку.

Посткризові зміни в господарській, політичній, соціальній сферах країн світу вказують на те, що для запобігання руйнівному впливу наступних хвиль кризи ліквідності в глобальній і національних фінансових системах потрібні нові підходи, зокрема необхідні системні зміни в інституціях, що забезпечують функціонування як саморегулювальних і мотиваційних механізмів, так і адміністративних важелів. Це забезпечить чітку координацію антикризових заходів проти спонтанної самоорганізації ринку на світовому рівні. Також потрібні послідовні кроки з ув'язки фінансових, валютно-грошових ринків із бюджетно-податковим регулюванням у національних економіках. Таким чином, можна констатувати, що подальше реформування фіскальних систем має бути вбудоване в основні стабілізаційні норми й правила, які позитивно впливають на економічне зростання, споживчий попит, добробут домогосподарств.

До 2010 р. трансформаційні процеси в Україні відбувалися в межах поєднання моделей “невидимої руки” (*invisible hand*) та “руки, що допомагає” (*helping hand*). Дії уряду з проведення ефективнішої промислової політики, надання підтримки окремим підприємствам, балансування фінансового сектору не створювали умов для розвитку таких конкурентних переваг країни, як вигідне геополітичне становище, потужний ресурсний потенціал, висока якість робочої сили та ін. Необхідність посилення регулюючої ролі держави стала очевидною під час глобальної фінансової кризи, коли постала потреба в розробленні заходів із нейтралізації її негативного впливу на вітчизняну економіку. Тільки в 2009 р. на тлі таких загрозливих для стійкості фінансової системи явищ, як безпрецедентна валютна девальвація (48 %), падіння ВВП сягнуло 14,8 %, а приріст інфляції — 15,9 %.

Короткостроковість політичних і економічних циклів розвитку України в несприятливому, з огляду на негативний зовнішній вплив факторів нестабільності, глобальному оточенні зумовили низьку ефективність стратегій державного реформування. Саме тому Програмою економічних реформ на 2010—2014 рр. “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава” передбачено активнішу участь влади в дебіюрократизації, детінізації економіки, зниженні рівня корупції. У результаті в 2010—2011 рр. з'явилися ознаки відновлення вітчизняної економіки: ВВП зріс на 4,1 і 5,2 % відповідно.

З метою поліпшення забезпечення громадян суспільними благами, законності й порядку відповідні гілки влади зорієнтовані на захист прав власності всіх учасників інвестиційної діяльності. У сфері зміцнення інститутів підприємництва, акціонування та корпоративного управління заплановано вдосконалення механізмів реєстрації й ліквідації підприємств, ліцензування та отримання дозволів, контролю виконання контрактів,

вирішення спорів між економічними агентами. Подальша перебудова механізму суспільної відповідальності бізнесу передбачає також залучення його до соціального партнерства й діалогу, розроблення й реалізацію програм економічної мотивації дотримання єдиних державних цілей [21, с. 209; 23]. Окрім того, вимогою часу є впровадження в національне законодавство міжнародних стандартів щодо запобігання легалізації, відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, протидії загрозам поширення корупції. Усе це потребує подальшої уніфікації нормативних податкових інструментів, що забезпечуватимуть дотримання принципів справедливості при перерозподілі ВВП за мінімальних витрат як для інституціональної трансформації, так і для окремих трансакцій.

У 2012 — на початку 2013 р. кон'юнктура світового ринку знову набула несприятливого для нашої країни характеру, постала нагальна потреба в прискоренні структурних реформ [22]. Тому необхідною умовою для нейтралізації нових загроз стійкості національної економіки є збалансованість державних фінансів та напрямів регулювання податково-бюджетної політики, при цьому фіскальну політику потрібно ще більшою мірою спрямовувати на стимулювання підприємницької ініціативи, розвиток внутрішніх ринків, енерго- й ресурсозбереження, людського капіталу.

Недосконалість інституційної структури вітчизняного ринку фінансових послуг, недостатнє законодавче забезпечення його функціонування є головними перепонами на шляху до ефективного використання іноземного й національного фінансового капіталу. З огляду на зазначене особливої ваги набуває завдання забезпечення стабільного функціонування фінансового сектору. Аналіз оподаткування фінансових операцій у ЄС показав, що на сьогодні новачі варто розглядати в динаміці. При цьому треба враховувати, що між країнами — членами ЄС залишаються досить істотні розбіжності в підходах до оподаткування фінансових установ.

Орієнтація на стимулювання інвестиційної й інноваційної діяльності комерційних банків у контексті антикризової економічної політики, підвищення конкурентоспроможності економіки дала змогу зміцнити інституційну основу грошово-кредитних відносин у нашій країні [24, с. 675]. Водночас основним аргументом на користь подальшої гармонізації в цій сфері законодавства є завдання створення єдиного ринку фінансових послуг, який вважається однією з ключових антикризових передумов прискорення економічного зростання в Європейському Союзі. Такі перспективи розглядаються в контексті соціально-економічної стратегії й тактики на всіх рівнях — наднаціональному, національному та ін.

З огляду на досвід зарубіжних країн та стан розвитку вітчизняних ринків, наприклад у страховій, інвестиційній сферах, подальші зміни в системі їх оподаткування із застосуванням найкращої світової практики треба

проводити разом зі стимулюванням активної підтримки підприємництва. Мається на увазі спрямування інтересів платників податків на збільшення доходів із максимальним використанням власних коштів на інвестування, забезпечення структурного зміщення економічних пропорцій на користь тих виробництв, котрі безпосередньо пов'язані зі стимулюванням інноваційної діяльності підприємств, задоволенням потреб населення.

Зрозуміло, що реалізація зазначеного можлива за умови достатніх бюджетних надходжень для фінансування невідкладних державних програм, зокрема соціальних. Відповідно й менеджмент у податковій політиці потрібно будувати таким чином, щоб уникнути інституційних пасток, які зазвичай виникають при проведенні реформ, на що вказує В. М. Полтерович [16, с. 87—130]. Адже держава потребує фінансування не тільки задля досягнення поточних цілей, а й супроводження конкурентоспроможного бізнесу на світовій арені, захисту національної ринкової економіки від кризових потрясінь. Усі інструменти фіскального регулювання, включаючи податкові важелі, по суті, мають бути призначені для оздоровлення економіки, відтворення людського капіталу, уникнення експорту трудових ресурсів. Отже, сучасні можливості грошово-кредитної, фіскальної політики дають змогу поєднувати механізми фінансового управління для підтримки помірною податкового навантаження.

Протягом кризового періоду 2008—2009 рр. дефіцитний, орієнтований на споживання державний бюджет України стимулював інфляцію й імпорт та фактично був каталізатором споживчої моделі економіки. У післякризові роки відношення державного боргу до ВВП майже втричі перевищувало рівень докризового періоду. За таких умов використання для фінансування дефіциту великого обсягу державних позик, коштів, отриманих від приватизації, унеможливило інтенсифікацію переходу на інвестиційно-інноваційну модель розвитку.

Вихід зі світової фінансової кризи, як відомо, супроводжується затребуваністю концепцій Дж. Кейнса, згідно з котрими управління здійснюється з допомогою макроекономічних інструментів, які впливають на організацію перерозподільчих функцій держави. При цьому обов'язковою є наявність послідовної політичної волі. Фіскальні стратегія й тактика завжди припускають, що влада впливатиме на скоординовану активність груп носіїв державних, приватних, колективних інтересів навколо певних цілей.

Головним залишається формування податкових відносин, котрі мають відповідати вимогам громадянського суспільства, забезпечуючи при виконанні податкових законів дотримання конституційно гарантованих прав. Також принципово важливою умовою стає послідовне підвищення транспарентності у взаємовідносинах економічних агентів, поступова відмова від залишків патерналізму, передусім у інститутах державного управління.

Сьогодні ефективнішими стають партнерські відносини між громадянським суспільством, бізнесом і державою. Саме такою вбачається парадигма нової економіки. Без реалізації моделі рівноправних, справедливих відносин не лише при укладенні договорів, а й загалом у житті, важко розраховувати на ефективні реформи в бюджетній чи податковій сферах.

Останніми роками в Україні спостерігається доволі чітке визначення меж втручання держави в процеси розподілу й перерозподілу фінансових ресурсів, що створюються в різних секторах економіки. Так, співвідношення податків і ВВП (включаючи соціальний внесок) із початку ХХІ ст. поступово зростало, переважно за рахунок непрямих обов'язкових платежів, та в 2012 р. сягнуло 39,1 %, тобто на 11,2 в. п. більше, ніж у 2001 р. Збалансування бюджету здійснюється здебільшого шляхом забезпечення прогнозованої частки перерозподілу ВВП через дохідну частину зведеного бюджету. Протягом трьох минулих років загальний обсяг останньої становив 43,1 % ВВП, а податкових надходжень — 26,1 % ВВП, що перевищило відповідні середні показники декількох східноєвропейських країн (Болгарії, Польщі, Чехії тощо) та Росії приблизно на 4 в. п. Високе податкове навантаження на макrorівні в Україні зумовлене особливостями чинних механізмів прямих і непрямих податків та соціальних внесків, частки яких у ВВП приблизно на 2,0, 0,6 і 2,1 в. п. більше, ніж у наведених країнах.

У контексті фінансової стійкості з використанням певних інструментів управління ліквідністю державних фінансів майбутнє розширення фіскального простору України повинне супроводжуватися послідовним балансуванням динаміки бюджетних доходів і видатків у рамках стримування інфляції, підвищення темпів економічного зростання із запровадженням інноваційної моделі розвитку. Повне й своєчасне фінансування видаткових частин бюджетів має бути пов'язане зі зменшенням податкової заборгованості, ефективним регулюванням джерел фінансування дефіциту бюджету із запобіганням ризикам викривлення основних параметрів системи державних фінансів. З огляду на органічну взаємозалежність і взаємообумовленість факторів фінансової й економічної стійкості головною метою політики гарантування соціально-економічної стабільності та безпеки постає переорієнтація фінансових ресурсів на максимально можливе розширення фінансової бази реального сектору.

Подальше збільшення фіскального простору пов'язуватиметься з удосконаленням системи управління державним боргом через зниження боргового навантаження на економіку та бюджет. На тлі виконання урядом у повному обсязі грошових зобов'язань поступово відновлюватиметься довіра учасників внутрішнього й світового фінансових ринків до бюджетної політики державних запозичень. Закон України про державний бюджет щорічно встановлює абсолютне значення обсягу державного боргу. Так, на кінець 2012 р.

його відношення до ВВП становило 28,3 %, а гарантованого боргу — 8,3 %, тобто значно менше 60-відсоткової межі, визначеної Бюджетним кодексом України. Подібним чином, за погодженням із центральним органом виконавчої влади, котрий забезпечує формування державної бюджетної політики, встановлюються норми, що регламентують загальний обсяг місцевого боргу та гарантованого місцевого боргу. Основними критеріями при цьому є співвідношення видатків місцевого бюджету на обслуговування місцевого боргу та видатків загального фонду місцевого бюджету. До уваги береться також прогнозна динаміка надходжень бюджетів розвитку без урахування місцевих запозичень і капітальних трансфертів, субвенцій із інших бюджетів.

Надалі, як показує світовий досвід, орієнтація на модель інноваційного розвитку потребуватиме відповідних структурно-технологічних зрушень у економіці та її окремих секторах. Для цього необхідно дотримуватися таких основних принципів реформування податкової політики як частини соціально-економічної стратегії й тактики держави з урахуванням балансу зовнішніх і внутрішніх факторів [24, с. 475]:

- *зрозумілість, загальність і рівність*. Усі інституційні одиниці мають брати участь у державних видатках залежно від своїх доходів; інвестиційні, комерційні й економічні рішення треба убезпечити від впливу їхніх імовірних податкових наслідків;

- *визначеність, справедливість, стабільність і зручність*. Термін, спосіб платежу та сума податків повинні бути чітко встановлені при постійному зниженні витрат на адміністрування як держави, так і економічного агента; податкова система — бути справедливою, вільною від будь-яких необґрунтованих пільг, прогресивною настільки, щоб сума податків залежала від заможності платника; сплата податків має проходити протягом придатного для платника (з точки зору мінімізації відволікання обігових коштів) часу, а процедура платежу — бути цілком зрозумілою;

- *недоторканність прав платників, раціональність формування податкової бази*. Взаємоузгодженість різних законів повинна сприяти інвестиціям, економічному розвитку, конкурентоспроможності та зайнятості населення. Потрібно збільшувати дохідну частину бюджетів усіх рівнів шляхом розширення податкової бази, тобто до податкової системи варто включати джерела податкових надходжень із порівняно простими, з точки зору витрачання часу та однозначності тлумачення, методами розрахунків;

- *достатність надходжень від податків та гнучкість податкової політики*. Рівень надходжень до бюджету має бути достатнім для задоволення фінансових потреб держави, а оподаткування — адекватно реагувати на зміни фінансового стану інституційних одиниць.

Подальше реформування податкового регулювання на рівні мікроекономіки передбачає забезпечення фіскальної стабілізації та бюджетно-податкової

консолідації з урахуванням особливостей комплексів ринкових механізмів. Це особливо актуально для прямих і непрямих податків, що становлять основну частину податкових надходжень в Україні.

Непряме оподаткування в нашій державі фактично базується на акцизних податках і ПДВ. Їхня частка у ВВП протягом минулого десятиліття безперервно зростала та на кінець цього періоду подвоїлася. Разом із тим справляння податку на додану вартість періодично ускладнювалося внаслідок накопичення заборгованості з його відшкодування через брак бюджетних коштів у кризові періоди. Утім, із прийняттям Податкового кодексу України з допомогою прискорених і автоматичних механізмів повернення було вжито заходів для її погашення. Також слід зазначити, що в 2009 р., на відміну від попередніх тенденцій доволі рівного, відповідного інфляційній динаміці зростання, акцизне навантаження на тютюнові вироби та алкогольні напої безпрецедентно збільшилося. До речі, до подібних заходів у кризовий період вдавалися й уряди прибалтійських країн.

Безперечно, непрямі податки й далі зростатимуть як основні гарантовані джерела надходжень до державного бюджету в контексті приведення їх у відповідність із міжнародними вимогами. Натепер Податковим кодексом України забезпечується охоплення базою оподаткування всіх кінцевих споживчих витрат, скорочення преференцій щодо їх сплати, приведення їх до переліку типових звільнень, у т. ч. із урахуванням соціальної спрямованості, які застосовуються в міжнародній практиці. Залишиться пріоритетним розв'язання проблеми своєчасного відшкодування ПДВ шляхом удосконалення механізму його стягнення та системи адміністрування, порядку реєстрації платників податків і методів здійснення податкового контролю, а також визначення підстав і термінів проведення камеральних, планових і позапланових перевірок. Поступово досягатиметься максимальна нейтральність непрямих податків через чітке відокремлення порядку оподаткування операцій, у т. ч. пов'язаних із переміщенням товарів через митний кордон України, ввезенням на митну територію (вивезенням з митної території) давальницької сировини та вивезенням (ввезенням) виробленої з неї готової продукції, а також операцій, що проводяться нерезидентами, зокрема у сфері інформаційних технологій.

На увагу заслуговують пропозиції щодо зниження теперішньої ставки ПДВ, скасування більшості пільг зі сплати цього податку з одночасним запровадженням податку з обороту на рівні 1—2 % на базі оподаткування ПДВ. Утім, на наш погляд, за таких дій, як і в 2005 р., розгорнеться широка дискусія навколо так званого кумулятивного ефекту. Безумовно, порівняно низькі ставки власне податку з обороту зменшують негативний каскадний ефект. Однак з огляду на ланцюжок створення доданої вартості та ресурсоемність товарів і послуг виключити кумулятивний ефект у базі

оподаткування можна тільки в разі введення диференційованих ставок і спеціального категорювання продукції, що завжди спричиняє ускладнення адміністрування.

Цілком можливо, що в процесі реформування ми неодмінно повернемося до доцільності використання реверсної моделі ПДВ, котра також знаходила підтримку у випадках високого ризику несплати податку. Серед інших модифікацій непрямих податків не можна не згадати податок з продажу. Наприклад, у США конфліктні ситуації виникали через недосконалу класифікацію торгових операцій у частині належності їх до кінцевих стадій споживання. У кризові роки навіть робилися спроби замість цього податку ввести ПДВ. Серйозне занепокоєння з погляду реальних можливостей адміністрування викликають пропозиції про скасування так званої першої події при нарахуванні ПДВ. Проте в будь-якому разі пошук нових поєднань відомих форм непрямого оподаткування матиме позитивний ефект, оскільки, на нашу думку, саме такий тип податків може бути максимально нейтральним для прийняття рішень у підприємницькому середовищі, а отже, сприятиме економічному зростанню.

У першій декаді ХХІ ст. зростання прямих податків в Україні, на відміну від непрямих, спостерігалось лише в період докризового пожвавлення (2001—2007 рр.), чому сприяла політика підвищення заробітної плати та успішна діяльність підприємств. Але після кризи частка прямих податків у ВВП скоротилася до рівня десятирічної давності. Зокрема, удосконалення норм податку на прибуток підприємств спрямовувалося головним чином на стимулювання інвестицій та інновацій, зближення податкового й бухгалтерського обліку, поліпшення амортизаційної політики, реформування оподаткування прибутків фінансового сектору, запобігання впливу капіталів за кордон, схемам мінімізації. У свою чергу, реформування податків з доходів фізичних осіб, як правило, мало на меті підвищення ефективності їх справляння, збільшення податкового навантаження на багатих через запровадження малопрогресивного оподаткування.

Надалі, як і раніше, удосконалюватимуться підходи до оподаткування доходів самозайнятих осіб, доходів від операцій продажу рухомого й нерухомого майна, спадщини, подарунків. Варто також чіткіше координувати розміри податкових пільг і майнове становище платників для забезпечення підтримання мінімально необхідного рівня життєзабезпечення та соціально-культурного розвитку. Безперечно, збільшення прибуткових податків із заможних громадян можна розглядати як спосіб формування додаткових доходів для компенсації зниження ставок ПДВ.

Залежно від механізму справляння податок на прибуток підприємств може створювати надмірний податковий тягар для бізнесу. Водночас велика кількість пільг із цього податку, проблематичність визначення бази оподаткування

(приріст вартості капіталу, нарахування амортизації, існування подвійного оподаткування), надходжень податку на прибуток підприємств у перспективі певним чином перешкоджають встановленню простих і прозорих процедур адміністрування. Подальше реформування податку на прибуток проводитиметься шляхом ліквідації або скорочення дестимулюючого впливу спеціальних пільг щодо податку на прибуток підприємств та сплати соціального внеску. Окремо розглядається зменшення можливостей довільного застосування діючої системи малими підприємствами. Завдяки скасуванню низки пільг стануть можливими розширення бази оподаткування прибутку, лібералізація умов амортизації й обліку необхідних для бізнесу витрат, здійснення нарахування амортизації за принципом зменшуваного залишку. Усе це дасть змогу забезпечити збільшення надходжень податку на прибуток до бюджету та водночас знизити навантаження на підприємства, спростити процедуру обліку активів і визначення розміру амортизації, зменшити викривлення при оподаткуванні за умов інфляції.

З точки зору ефективності виконання регулятивної функції, доцільно орієнтуватися на зниження податку для тих, хто інвестує власний прибуток у розвиток виробництва. Надаючи підприємствам можливість здійснити господарський маневр, податкові органи повинні оцінювати прибутковість окремих філіалів великих корпорацій, щоб унеможливити зменшення бази оподаткування через використання трансфертних цін, а також перенесення “штучних” від’ємних результатів господарювання на прибуткові підприємства при поглинанні збиткових компаній. Тому прийняття в Україні окремого закону про трансфертне ціноутворення допоможе уникати ситуацій штучної податкової мінімізації.

Серед кардинальних антикризових заходів заслуговує на увагу дослідження застосування податків на надприбутки, при цьому в жодному разі не йдеться про успішні проекти з упровадженням нових технологій. Разом із тим такі інструменти необхідні при оподаткуванні спекулятивних операцій, і насамперед у фінансовому секторі. Дискусія з цього питання, яка сьогодні триває в ЄС, свідчить, що національні податкові системи не завжди готові до одночасного впровадження податків на фінансові трансакції. Усталені фінансові ринки мають наднаціональну структуру, але існування фондових бірж як платників податків певної держави, на думку деяких експертів, може призвести до несправедливого розподілу податкового навантаження на частини ВВП від фінансових секторів різних країн. Суперечки з цього приводу посилюються також через те, що, наприклад, ЄС передбачає спільне використання ресурсів для стабілізації державних фінансів країн, котрі найбільше постраждали від кризи. Але владні структури тих економік, де частка фінансового сектору у ВВП вища за середнє значення, мають особливе бачення перспективи застосування й використання спеціальних податків у цьому секторі.

Аналіз оподаткування прибутку підприємств свідчить про те, що цей податок впливає на приріст активів підприємства. Варто підтримувати формування обсягу власних коштів, які можуть бути використані для забезпечення подальшого розвитку, уникнення залежності як від залучених фінансових ресурсів, так і від додаткових ризиків у разі високих процентів за кредитами. Збільшення ставок податку на прибуток зумовлює зменшення прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства, та не стимулює капіталовкладення. У свою чергу, зниження ставок цього податку сприяє підвищенню інвестиційної активності. Звичайно, рентабельність залежить від багатьох різних чинників, передусім від рівня витрат на виробництво, зовнішньої й внутрішньої кон'юнктури реалізації на ринках збуту тощо. Під час аналізу також потрібно враховувати фактичні дані щодо сплати непрямих податків. Незважаючи на недоліки інформаційної бази, між зміною частки податків на продукти та рентабельністю простежується обернена пропорційність.

На макрорівні податок на прибуток великою мірою визначає обсяг валового заощадження реального сектору економіки та його інвестиційного потенціалу. Однак під час аналізу податкового тягаря треба порівнювати дані з урахуванням динаміки секторальних валових доходів, імовірного штучного звуження бази оподаткування, зміни кількості збиткових підприємств.

Наступним важливим етапом податкового реформування в Україні має бути подальше скорочення числа податків шляхом скасування зборів у вигляді цільових надбавок до тарифів, за користування радіочастотним ресурсом, удосконалення екологічного оподаткування, рентних платежів та інших зборів. У міру стабілізації національного господарства потрібно крок за кроком зменшувати застосування спрощених систем оподаткування. Світова економічна й фінансова криза вимагає подальшої консолідації бюджетів у окремих країнах та в усьому світі. Формування стійких фінансових систем повинне супроводжуватися змінами багатьох складових державного регулювання. Політика розвитку, бюджетні наслідки в зонах кліматичних змін, ризики у фінансовому секторі потребують впровадження найкращого досвіду інноваційного фінансування. Наприклад, це стосується виплат за викид вуглецю в атмосферу, оподаткування фінансових операцій. В умовах ресурсних обмежень треба розширювати застосування акцизних податків на електроенергію, визначати базу рентних платежів на вартісній основі.

У рамках подальшого реформування особливого розгляду вимагають положення про склад податкового законодавства, про підзаконні акти виконавчих органів, тлумачення законодавства, право на запровадження будь-яких нових податків понад встановлені переліки, про консолідованого платника, про розширення прав платників податків тощо. Утім, розроблення нової стратегії розвитку системи управління державними фінансами

обов'язково передбачатиме застосування засад, принципів, загальних процедур і механізмів оподаткування відповідно до найкращої світової практики з метою поліпшення умов життя населення та підвищення економічної активності суб'єктів господарювання.

Список використаних джерел

1. *Bergson A.* A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics / A. Bergson // *The Quarterly Journal of Economics*. — 1938. — Vol. 52, No. 2. — P. 310—334 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://darp.lse.ac.uk/papersdb/Bergson_QJE38.pdf.
2. *Бьюкенен Дж. М.* Сочинения. Конституция экономической политики. Расчёт согласия. Границы свободы / Дж. М. Бьюкенен // Нобелевские лауреаты по экономике. Т. 1 / Фонд экон. инициативы. — М. : Таурис Альфа, 1997. — 560 с.
3. *Геєць В. М.* Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2009. — 864 с.
4. *Гринберг Р. С.* Среди рисков и шансов : сборник / Р. С. Гринберг ; Рос. акад. наук, Ин-т экономики. — М., 2008. — 429 с.
5. *Grossman P.* Government and Economic Growth: A Non-Linear Relationship / P. Grossman // *Public Choice*. — 1988. — Vol. 56. — P. 193—200.
6. *Эрроу К. Дж.* Коллективный выбор и индивидуальные ценности / К. Дж. Эрроу ; научн. ред., предисл. Ф. Т. Алескерова ; пер. с англ. — М. : ИД ГУ-ВШЭ, 2004. — 204 с.
7. *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс ; пер. Н. Н. Любимова. — М. : Гелиос АРВ, 2012. — 352 с.
8. *Нейман Дж. фон.* Теория игр и экономическое поведение / Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн ; пер. с англ. под ред. и с добавл. Н. Н. Воробьева. — М. : Наука, 1970. — 708 с.
9. *Масгрейв Р.* Государственные финансы: теория и практика / Р. Масгрейв, П. Масгрейв ; пер. с англ. — М. : Бизнес-Атлас, 2009. — 716 с.
10. *Myrdal G.* The Political Element in the Development of Economic Theory / G. Myrdal. — New Jersey : Transaction Publishers, 2004. — 298 p.
11. *Полтерович В. М.* Элементы теории реформ / В. М. Полтерович. — М. : Экономика, 2007. — 447 с.
12. *General Equilibrium Theory / an introduction R. M. Starr.* — 2th ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 1997. — 378 p.
13. *Чухно А. А.* Економічна теорія : у 2 т. / А. А. Чухно. — К. : ДНУ АФУ, 2010.
14. *Евстигнеева Л. П.* Экономика как синергетическая система / Л. П. Евстигнеева, Р. Н. Евстигнеев. — 2-е изд. — М. : Книжн. дом “Либроком”, 2012. — 272 с.
15. *Парето В.* Компендиум по общей социологии / В. Парето ; пер. с итал. А. А. Золотова ; науч. ред., предисл. к рус. изд., указ. имен М. С. Ковалевой ; науч. консультант Н. А. Макашева ; Гос. ун-т — Высшая шк. экономики. — 2-е изд. — М. : ИД ГУ-ВШЭ, 2008. — 511 с.
16. *Сендлер Т.* Экономические концепции для общественных наук / Т. Сендлер ; пер. с англ. — М. : Весь мир, 2006. — 376 с.
17. *Сухарев О. С.* Закон Вагнера и модели развития экономики / О. С. Сухарев, В. В. Нехорошев // *Экономический анализ: теория и практика*. — 2011.— № 21 (228). — С. 2—10.
18. *Scully G. W.* What is the Optimal Size of Government in the United States? / G. W. Scully // *NCPA Policy Report*. — 1994. — No. 188. — 17 p.

19. OECD. Revenue Statistics — Comparative Tables [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REV#>.

20. Актуальные проблемы развития налоговой системы России в первом десятилетии XXI века : монография / под ред. Л. И. Гончаренко. — 2-е изд., испр. — М. : Фин. ун-т, 2012. — 316 с.

21. Глущенко В. В. Государствология и правология (наука про государство и право — общая теория государства и права) : кризисология государства, государственное антикризисное управление / В. В. Глущенко. — М. : ИП Глущенко В. В., 2012. — 116 с.

22. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. — К. : НІСД, 2013. — 576 с.

23. Про соціальний діалог в Україні : закон України від 23.12.2010 № 2862-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2862-17>.

24. Єфименко Т. І. Податки в інституційній системі сучасної економіки / Т. І. Єфименко ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2011. — 688 с.